

УДК811.161+811.11

В. О. Бобков,

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

**ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНТЕКСТОЛОГІЧНОГО,
ОПИСОВОГО ТА ВАРІАЦІЙНОГО МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

У статті зроблено огляд основних теоретичних засад контекстологічного, описового та варіаційного методів дослідження ФО, розглянуто їх особливості використання.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, фразеологічні методи, контекстологічний метод, описовий метод, варіаційний метод, дослідження фразеології.*

MAIN THEORETICAL MEANS OF CONTEXTUAL, DESCRIPTIVE AND VARIATIONAL METHODS, WHICH ARE USED FOR THE ANALYSING OF PHRASEOLOGICAL UNITS

The article deals with some main theoretical means of contextual, descriptive and variational methods, which are used for the analysing of phraseological units; the peculiarities of their usage are distinguished.

Key words: phraseological unit, phraseological methods, contextual method, descriptive method, the research of phraseological units.

ГЛАВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО, ОПИСАТЕЛЬНОГО И ВАРИАЦИОННОГО МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ

В статье представлены главные теоретические основы контекстологического, описательного и вариационного методов исследования фразеологии, рассмотрены их особенности использования.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологические методы, контекстологический метод, описательный метод, вариационный метод, исследование фразеологии.

Питання методології дослідження фразеології є досить складним питанням сучасної лінгвістичної науки, оскільки це поняття тлумачиться по-різному. Методологія дослідження (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – це система методологічних і методичних принципів та прийомів, які застосовуються для побудови наукового знання. Методологія ж дослідження ФО формує концепцію фразеологічної науки, тобто її основні теоретичні положення [13, с. 176].

Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження фразеології. У вітчизняній науковій традиції методологію дослідження фразеології розглядають як учення про методи пізнання або систему наукових принципів, на основі яких побудовано дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів і прийомів. При дослідженні фразеології крім загальних використовують специфічні методи і принципи, які становлять її теоретичні засади.

Актуальність обраної теми визначається тим, що ФО як найвиразніші емоційно-експресивні засоби мови перебувають в центрі уваги багатьох вчених. Це зумовлено, передусім, спрямованістю мовознавчих досліджень останніх десятиліть на аналіз фразеологічних явищ у поєднанні з культурою, етносом, національною ментальністю, свідомістю, образним мисленням, духовно-практичною діяльністю людини, а також помітним поживленням інтересу мовознавців до закономірностей функціонування ФО (М. Номис, Б. Грінченко, А. Коваль, Л. Коломієць, М. Демський, А. Івченко, В. Коптілов, Ф. Медведєв, В. Мокієнко, Л. Скрипник, Р. Зорівчак, М. Кочерган та ін.).

Актуальність теми визначається також і тим, що методи дослідження фразеології співвідносяться з основними принципами сучасної філологічної науки, які спрямовані на функціональний підхід до дослідження мови і включають семантичний, когнітивний, комунікативний і прагматичний опис мовних явищ.

Метою нашої статті є огляд теоретичних засад контекстологічного, описового та варіаційного методів дослідження фразеології та вивчення особливостей їх застосування для опису специфіки ФО.

Стаття передбачає вирішення таких **завдань**: проаналізувати науково-теоретичну літературу питання; виокремити підходи і принципи застосування контекстологічного, описового та варіаційного методів опису та дослідження ФО. Обрання методів дослідження фразеології стосується конкретних завдань і залежить як від мети, яку ставить перед собою дослідник, так і від розкриття суті даного фразеологічного явища.

Огляд науково-теоретичної літератури питання, яка присвячена методам дослідження ФО, виявив що фразеологія як розділ мовознавства взяла за основу основні мовознавчі методи і розробила власне фразеологічні методи та прийоми [3, с. 299]. В основі фразеологічних методів та прийомів лежить принцип виокремлення ФО, ступінь семантичної єдності компонентів-складників ФО, методи класифікації ФО та організації ФО, мотивованість значення ФО, а також такі принципи фразеографії як особливості нотування та опису ФО у лексикографічних джерелах і фразеологічних словниках.

Що ж таке метод? У словнику Д. Ганич, І. Олійник «Словник лінгвістичних термінів» [13, с. 175] метод визначається як система прийомів, які застосовуються для вивчення фразеологічних явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення. В свою чергу О. Ахманова зазначає, що метод – це шлях та спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто це спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності [3, с. 207].

Вітчизняна фразеологічна школа пропонує низку методів фразеологічного опису мови, спираючись на давні мовознавчі традиції. У науково-теоретичній літературі питання виокремлюють близько десяти основних методів дослідження фразеології, деякі з них виявляють надзвичайну подібність у принципах застосування. В основному методи дослідження фразеології можна згрупувати щодо вузького (Л. Авксентьев, Н. Амосова, В. Жуков, В. Мокієнко, В. Телія, О. Бабкін, та ін.) або широкого (Л. Булаховський, М. Шанський, Л. Ройзензон, І. Чернишова, В. Архангельський, Л. Скрипник, та ін.) підходу до розуміння обсягу фразеології.

Методи, що передбачають вузьке розуміння фразеології, – це метод семантичної ідентифікації, контекстологічний метод, метод аплікації, метод оточення та ін. Методи, що стосуються широкого розуміння фразеології, – це варіаційний метод, метод фразеологічної ідентифікації, комплексний метод та ін. Прихильники вузького і широкого розуміння фразеології мають різний підхід до методів дослідження, які власне залежать від визначення обсягу фразеологічного складу мови.

У сучасній теорії фразеології виділяють такі основні методи дослідження ФО для впорядкування фразеологічного матеріалу: контекстологічний метод, метод фразеологічного опису, варіаційний метод вивчення ФО, комплексивний метод дослідження фразеології, метод фразеологічної ідентифікації, метод аплікації (як різновид методу ідентифікації), метод компонентного аналізу, метод кореляції мовних і позамовних чинників, метод етимологічного аналізу або лінгвокраїнознавчий коментар фразеологічного значення, метод лексикографічного аналізу. При вивченні фразеології застосовуються також статистичні методи – це метод кількісного аналізу ФО. Деякі з зазначених методів набули широкого визнання і, відповідно, застосування, інші – залишаються поза увагою фразеологів, ще інші знаходяться на етапі розвитку. Основними принципами, які лягли в основу методів вивчення фразеології, є особливості функціонування ФО у реченні, контекстуальна взаємодія слів-компонентів ФО та врахування специфіки мови.

Окремо розроблено методи стилістичного дослідження фразеології, коли зупиняються на семантичному, тематичному і структурному методах (В. Виноградов, О. Бабкін, І. Білодід, І. Чердиченко Г. Їжакевич, та ін.).

Тож переходимо до огляду обраних для аналізу методів. **Контекстологічний метод вивчення фразеології** (або метод найближчого контекстуального оточення) дозволяє залучити до сфери фразеології словосполучення, які утворюють постійний контекст (напр. термінологічні словосполучення, ідіоми, фраземи), тому що слова у таких стійких словосполученнях не виражають тієї ознаки, яку вони виражають у змінному контексті, вони є повністю або частково переосмислені.

Контекстологічний метод вивчення фразеології вперше у вітчизняному мовознавстві розробила і опрацювала Н. Амосова (друга половина XX ст., 80-ті роки) [с.8 Амосова Н.]. Дослідження ФО цим методом, на її думку, забезпечує максимальну об'єктивність, тому що звільняє від одностороннього, психологічного, логістичного або стилістичного трактування ФО, які є одиницями постійного мінімально контексту з незмінним лексичним складом, в якому вони реалізуються [Амосова, с. 28–30]. Н. Амосова пропонує максимально лімітувати варіантні компоненти ФО і вважає, що фразеологію слід вивчати у синхронному плані. Суть контекстологічного методу Н. Амосової у визначенні найближчого контекстного оточення ФО, в якому дана ФО реалізується семантично.

У теорії контекстологічного методу дослідження детально розроблено три основні принципи – аналіз взаємодії слів-компонентів ФО у контексті, специфіка організації ФО досліджуваної мови та функціональний аспект дослідження ФО у реченні [1, с. 8]. Найближче контекстне оточення ФО також є основним при семантичній класифікації.

І, оскільки, власне контекст Н. Амосова вважає основною ознакою ФО, то вирізняє два види контексту – постійний і змінний. При чому, постійний контекст – це фіксоване словосполучення з максимально обмеженою кількістю варіантних компонентів; у змінному контексті словосполучення характеризується варіантними компонентами, які не порушують семантичної цілісності висловлювання. Але контекстологічний метод Н.Амосової не дозволяє однозначно відмежувати ФО від словосполучень вільного вживання, тому за цим методом до фразеології зараховують також термінологічні вирази [1, с. 68].

Наближеним до контекстологічного методу вважають **метод оточення**, за допомогою якого структуру ФО визнають як систему зв'язків між словосполученням та елементами контекстного оточення, тому що контекст є важливою умовою реалізації значення ФО і має безпосередній вплив на функціонування ФО. Метод оточення розробив і запровадив М. Тагієв. У своїй теорії він зазначав, що найближчий контекст разом з ФО називається конфігурацією, і що конфігурація – це конструкція, яка утворена на основі власне структурного зв'язку між ФО і семантично зв'язаною з нею мовною одиницею. Конфігурація складається з самої ФО, тобто ядра, і її найближчого оточення, тобто контексту.

Теорія фразеологічного оточення, опрацьована М. Тагієвим, має свої особливі риси. Від теорії контекстологічного дослідження фразеології вона відрізняється тим, що в ній не акцентується увага на постійному контекстуальному оточенні і тому питання фразеологічності М. Тагієв намагається розв'язати на основі принципу мовного оточення, яке стосується всього словосполучення [4, с. 88]. Застосовуючи теорію оточення, перш за все аналізуються зовнішні і структурно обов'язкові компоненти, які дають характеристику для всієї ФО, а не окремим її складникам.

Що особливо важливо, метод оточення приміняють для виявлення двох видів зв'язків між словами: 1) валентних відношень слів, що виступають як компоненти ФО; і 2) зв'язку між словами, який не поширюється на компоненти словосполучення, а належить усьому словосполученню, яке, в свою чергу, може вільно вступати у зв'язки з іншими словами у реченні.

Цей метод застосовують, щоб відокремити фразеологізми від не фразеологізмів і початково він був запропонований для дієслівних ФО, але його застосовують до всіх типів ФО. Метод оточення М. Тагієва передбачає вузьке розуміння обсягу фразеології і не дозволяє залучити крилаті вислови, приказки, прислів'я, термінологічні сполучення, тому що вони не мають постійного контекстуального оточення. Цей метод не позбавлений деяких недоліків. Застосовуючи метод оточення, не завжди можна відмежувати ФО від словосполучення вільного вжитку. Як вказують М. Копиленко, З. Попова, метод оточення дозволяє виявити усі словосполучення, але не дає їх чіткої диференціації [7, с. 251].

Одним із поширених мовознавчих методів дослідження фразеології є також **метод фразеологічного опису**, або як ще його називають **описовий метод**, який застосовують для виділення не якогось одного, а різних типів фразеологізмів. Метод фразеологічного опису є надзвичайно важливим, тому що для його застосування використовують такі прийоми як інтерпретацію, узагальнення, спостереження, прийом класифікації різних типів ФО; прийом суцільної вибірки для інвентаризації та зібрання фактологічного матеріалу, почерпнутого з різних лексикографічних, фразеографічних, пареміологічних джерел, збіроч крилатих висловів та публіцистичних видань, творів сучасної художньої літератури та Інтернет джерел; прийом систематизації і укладання картотеки зібраного фактологічного матеріалу; прийом статистичної обробки фактологічного матеріалу, відсоткові і кількісні дані для узагальнення результатів проведеного аналізу; прийом зіставного аналізу ФО для тлумачення і опису особливостей, властивостей, характеристик та ознак ФО; на основі явища протилежності і подібності прийом опозиційності для виокремлення парадигматичних груп ФО, фразеологічних синонімічних/антонімічних пар, слів вільного вжитку і груп семантичної близькості фразеологізмів; прийом узагальнення ознак фразеологічної варіантності; прийом мовної інтерпретації особливостей структури та семантики ФО і пояснення функціонування ФО. Метод фразеологічного опису базується на різних видах переосмислення, що пов'язано з семантичною структурою ФО [7, с. 75–78].

Метод фразеологічного опису застосовується для того, щоб дати точний, повний і вичерпний аналіз ФО. Його основна суть – інвентаризація та систематизація ФО, а практичне застосування полягає у відображенні суспільних проблем, які виявляються на різних етапах розвитку мови. Метод фразеологічного опису використовується при укладанні різного роду словників – фразеологічних, орфографічних, орфоепічних, тлумачних.

Наступним значущим методом дослідження фразеології є **варіаційний метод**, опрацьований В. Архангельським у 70-х роках XX ст. При використанні варіаційного методу В. Архангельський основне значення приділяв класифікації фразеологізмів, структурній організації ФО, вченню про особливості компонентного складу ФО, визначенню основних типів ФО, що було особливо значущим для розвитку фразеологічної науки другої половини XX ст. [2, с. 10–11]. В основі варіаційного методу покладено насамперед широке розуміння обсягу фразеології, підхід до фразеології як до системи мовних знаків та вивчення можливих варіантних ФО, комплексний підхід до вивчення особливостей компонентів ФО, виділення фразеологічного рівня і фразеологічної семантики як особливої категорії мови.

Варіаційний метод дослідження ФО має такі характерні особливості: комплексне вивчення ФО та їх компонентів як одиниць мовної структури; вивчення варіантних ФО, які вживаються у конкретних мовленнєвих ситуаціях в окремому хронологічному періоді; виокремлення значення ФО як особливої лінгвістичної категорії мовного знака. На основі запропонованого методу В. Архангельський виділяє найбільше, сімнадцять основних ознак ФО, які обгрунтовує з позиції внутрішньої залежності слів-компонентів, і додає ще п'ять ознак для виділення ФО, до найважливіших зараховує знання носіїв мови. За варіаційним методом В. Архангельського дещо складно відмежувати ФО від слів вільного вжитку, тому що не чітко визначено диференційних ознак, які відрізняють фразеологію від інших словосполучень. В. Архангельський розглядає фразеологічний склад мови як систему, що дозволяє залучати до опису як номінативні, так і інші типи фразеологізмів.

Використання контекстологічного, описового та варіаційного методів дослідження ФО свідчить про багатогранність та складність фактологічного матеріалу і, перш за все, широкого чи вузького розуміння обсягу фразеології, семантичного чи граматичного підходу до класифікації ФО, стилістичної приналежності ФО, функціонування ФО у контексті і враховування/ не враховування впливу найближчого оточення ФО на його значення.

Кожен окремо взятий метод має свої характеристики, переваги та деякі недоліки, тому найчастіше вчені застосовують комплексний метод опису фразеології. Комплексний метод – це сукупність методів, прийомів дослідження і різноманітні операції з фразеологічним матеріалом.

Як бачимо, існує значна кількість фразеологічних методів опису мови, що вказує на певні труднощі у розмежуванні ФО і слів вільного вжитку. Різні методи застосовуються насамперед для виокремлення ФО, для встановлення їхніх властивостей, диференційних ознак та характеристик.

Огляд науково-теоретичної літератури питання, узагальнення теоретичних засад контекстологічного, описового та варіаційного методів дослідження фразеології та вивчення особливостей їх застосування для опису специфіки ФО увиразнює основні принципи використання кожного окремо взятого методу. Характеристика зазначених методів дослідження доводить, що їх застосування залежить від конкретних завдань, які ставить перед собою мовознавець.

Література:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Москва : Высшая школа, 1989. – 263 с.
2. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону, 1964. – 193 с.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Москва : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
4. Баран Я. А. Фразеология: знакові величини : Навч. посібн. / Я. А. Баран, М. І. Зимомря, О. М. Білоус, І. М. Зимомря. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 256 с.
5. Єрченко П. Г. Класифікація фразеологічних одиниць / П. Г. Єрченко // Іноземна філологія. – 1994. – С. 8–12.
6. Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологізмів / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 10. – С. 21–27.
7. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии. Фразеосочетания в системе языка / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Москва : Высшая школа, 2006. – 310 с.
8. Кунин А. В. English-Russian dictionary of idioms / А. В. Кунин. – Москва, 2005. – 503 с.
9. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов) // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. – Москва : Просвещение, 1977. – С. 125–149.
10. Мельничук О. С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць // Слов'янське мовознавство. XI Міжнародний з'їзд славістів. – Київ, 1993. – С. 74–98.
11. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти: Монографія / О. О. Селіванова. – Київ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
13. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – Київ : Вища школа, 1985. – 360 с.
14. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксент'єв. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
15. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 494 с.
16. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. Гніздовий підхід / Т. О. Черниш. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2003. – 304 с.